

THE EVOLUTIONARY CONCEPT OF EXECUTIVE POWER: A REVIEW OF ORIGINS AND SOURCES

ЕВОЛЮЦІЙНИЙ КОНЦЕПТ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ: ОГЛЯД ВИТОКІВ ТА ДЖЕРЕЛ

Yakym Yakymovych¹

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-631-7-21>

Abstract. The organization of the executive branch of power in the contemporary world is distinguished by its complexity and comprehensive structure. The diversity of societal spheres, the constant necessity for complex, integrated solutions to satisfy various societal categories and align with existing social relations, necessitates a numerous and professional apparatus of civil servants, competent allocation of functions, and policy coordination. Despite its contemporary relevance, this structure has deep historical roots and a long history of development. Its origins trace back to ancient state formations – such as those in India, Greece, and Rome –and extend to the modern era of state-building and administrative apparatus formation. The *subject* of this research is the executive branch of power in the context of the patterns of its formation and functioning. Emphasis is placed on influencing factors during various historical periods of societal and state development. The *aim* of this work is to deepen the understanding of the origins and sources of the modern executive branch's formation through a historical exploration of the subject. An additional focus on historical precedents provides opportunities to revisit and identify innovative solutions or philosophical perspectives on public administration that existed in the past. The *methodological foundation* of the study is the toolkit of the retrospective method, which permits an examination of the patterns of societal and state development from a historical perspective. This is complemented by the methods of systematization and classification, which provide the basis for a coherent and substantive presentation of information. Furthermore, the study utilizes general scientific and specialized legal

¹ PhD, Lecturer of the Constitutional Law and Comparative Law Department, State Higher Educational Institution "Uzhhorod National University", Ukraine

methods, including analysis, synthesis, and analogy, as well as the formal-legal and comparative-legal methods. The *research results* facilitated the systematization of evolutionary patterns in the formation and functioning of the executive branch across five distinct domains: 1) spheres of public life subject to administrative regulation since antiquity; 2) offices and powers inherent to governmental activities in various eras and nations; 3) finance and taxation, treated as a separate domain due to their historical significance in administrative regulation; 4) an overview of state archives, upon which the understanding of the state's quantitative and qualitative assets depended; 5) the reform of executive authority, including changes in its structure and significance. The *practical value* of the study lies in deepening the understanding of the origins of contemporary ministries and governments. The functions currently performed by administrative bodies were originally dictated by acute societal needs. Understanding these needs allows for an examination of contemporary executive powers through the lens of the foundational ideas that justified their necessity. In our view, this provides a basis for simplifying essential administrative tasks, thereby enhancing their effective execution. The emphasis is placed on the core of necessity rather than on bureaucratic fastidiousness.

1. Вступ

Державна влада є невід'ємністю сучасного світу. Її структурні частини – законодавча, виконавча та судова гілки – хоча й набули класичного змісту у 18 столітті, формувалися протягом багатьох віків. У цьому контексті особливу специфіку має саме виконавча влада. Її багатогранна система, яка складається з найрізноманітніших напрямків суспільного регулювання, набула сучасної форми лише завдяки еволюційному характеру розвитку – від найпростіших вказівок правителів до складних концепцій указів та розпоряджень різних груп практиків і теоретиків в адміністративній сфері.

Дослідження джерел становлення цієї гілки влади не є новим для юридичної науки, проте залишається актуальним, оскільки дозволяє комплексно розмірковувати про адміністративне удосконалення на сучасному етапі. Існуючі управлінські конструкції переповнені бюрократичними процесами, багатшаровими адміністративними підпорядкуваннями та часто зайвою скрупкульозністю. При цьому

ідея, яка першочергово вкладалася в те чи інше повноваження, мала вагоме практичне значення. Тож новий погляд на удосконалення адміністративного управління крокує пліч-о-пліч із пошуком відповіді на питання «як було на початку?». Пізнання історичних витоків формування виконавчої влади є метою цієї роботи. Воно дозволяє ефективніше виявити необхідності та розмежувати їх від випадкових нав'язувань, створюючи додатковий фундамент для подальшої оптимізації адміністративних процесів виконавчої влади.

Історичне становлення виконавчої гілки влади розкриватиметься крізь призму завдання описати різні аспекти суспільного функціонування та державного правління. Концептами систематизації цих аспектів будуть наступні: 1) *напрямки (сфери) суспільного життя*, які з давніх часів мали адміністративне регулювання. Зокрема, ремесла та майстерні, трудові відносини, проблематика соціальних (пільгових) категорій населення; 2) *посади та повноваження*. Ця категорія акцентуватиме на посадах найвищого рівня, адміністративних призначеннях та виконавчому апараті, інших напрямках державного регулювання, а також здійснення державного контролю; 3) *фінанси та податки*. Тут розкриватимуться процеси формування податків, формування прибутку, штрафи та борги; 4) *державні архіви*; 5) *реформування напрямків виконавчої влади*. Суспільна, торгівельна, земельна, адміністративна, фінансова та податкова реформи стануть фокусом кінцевого етапу дослідження.

Методологічною основою дослідження еволюційного формування виконавчої влади є загальнонаукові та спеціально-наукові методи. Основним є ретроспективний, який розглядає історичне становище досліджуваних процесів на різних етапах формування. Супровідними методами є формально-юридичний, який забезпечує визначення суспільних явищ за правовою формою та порівняльно-правовий, який дозволяє зіставити процеси для кращого осмислення. Окрім зазначених також використовуються аналіз, синтез, аналогія та інші наукові методи.

2. Напрямки суспільного життя

Формування держави здійснюється на основі суспільства, яке базується на суспільних групах та індивідах у них. У такий спосіб розвиток

суспільства, а згодом і розвиток держави, залежав від повсякденної діяльності кожного його члена. До напрямків суспільного характеру можна віднести наступні:

2.1. Ремесла та майстерні. Першими ремеслами, як відомо, були землеробство та тваринництво. Саме їхній розвиток став причиною майнової диференціації суспільства та зародком рабської праці в Арабському Халіфаті [13, с. 112]. Хоча зайнятість власною справою і відрізнялася самостійністю, проте впливу держави не уникнула. Ще у стародавньому Єгипті ремісники працювали на державних рудниках та майстернях по 10 осіб. До них належали кваліфіковані архітектори, скульптори, художники [9, с. 15]. У стародавньому Вавилоні також був державний контроль з боку наглядача. Трохи більше свободи мали тільки ковалі, теслі, пивовари. Незалежними були лікарі, писарі та ворожбити [12, с. 93]. Під час правління Лікурга Спартанського у Спарті було ліквідовано непотрібні ремесла. Це відбулося для того, щоб «завдати розкошам та прагненням до наживи ще більшого удару» [13, с. 19]. Натомість «непотрібними ремеслами» почали займатися періеки – мешканці прилеглих територій. До їхньої компетенції входили – торгівля, фінансово-кредитні операції, виготовлення зброї, посуду та одягу для Спарти [9, с. 52].

У Європі у 12-13 столітті на фоні створення самоорганізації населення, зокрема розподілу обов'язків щодо будівництва та підтримки інфраструктури (водопостачання, каналізація, освітлення, будівництво шляхів), відбулося об'єднання ремісників у цехи (а купців – у гільдії). Такі об'єднання впливали на регулювання цін, якість продукції, кількість підмайстрів, тривалість робочого дня та інше. У своїх витоках об'єднання в цехи мало соціальну природу та було спрямовано на допомогу хворим, надання посагу донькам бідних, похорон убогих, але з 13 століття пріоритетності набуває боротьба з конкуренцією, часто тими, хто виготовляв неякісні товари (партачі) [9, с. 112-113]. У Франції в період абсолютної монархії відбулася регламентація діяльності цехів, купців, організації з технології виробництва [9, с. 87].

В Англії у 17-18 столітті ремесла переросли в промисловість, яка стала початком для нових галузей: видобування вугілля, виплавка заліза, виплавка чавуну, виробництво пороху, скла, паперу, бавовни, масове кораблебудування [9, с. 156]. Появилися особливі відносини

комерційного характеру, коли підприємець міг передати в управління 1 особі свою справу, а та, керуючи підприємством, передавала прибуток власнику чи акціонерам [12, с. 152]. У 18 столітті США, будучи під юрисдикцією Англії, мали багато заборон: перевезення товарів дозволялося тільки на англійських кораблях, заборонялося виробництво деяких товарів із заліза, рафінування чи вичавлювання цукру та інше. Високі ціни на англійські товари та низькі на бавовну, тютюн, кукурдзу, призвели до банкрутства плантаторів. Була також заборона на перевезення чаю. Проте на початку 20 століття, після тривалої суспільно-політичної та військової історії, промислові компанії Америки зосередили в своїх руках 50% світового виробництва кам'яного вугілля, 66% видобутку нафти, 60% – міді, 85% – автомобілів [12, с. 155, 249]. У цьому контексті варто замислитися про масштаби розвитку та пройдений шлях до нього.

Трудові відносини. Суспільство поділялося на групи за формою трудової діяльності. У стародавній Греції, наприклад, існували епатриди – благородні, які займалися релігійними обрядами, займали вищі урядові місця, знали та тлумачили закони; геомори – були землеробами, а деміурги – ремісниками. Адміністративні призначення здійснювалися за майновим цензом. Згідно з реформами Солона було створено 4 категорії адміністративних працівників. До першої категорії належали ті, хто виробив у сукупності 500 мір продуктів; до другої – хто міг утримувати коня чи виробляв до 300 мір (був вершником); до третьої – ті, хто володів парою волів або коней, у них було 200 мір продуктів загалом; до четвертої – всі інші, яким забороняли займати посади, але вони могли бути в народних зборах чи суді. Подібне розуміння суспільства було і в давній Японії. Сі – це самураї, воїни; но – селяни; ко – ремісника; сьо – торговці [9, с. 46, 54, 191].

Договірні відносини праці здавна мали регламентацію, систему покарань та гарантій. Ще пунктом 164 глави 8 давньоіндійського джерела права «Закони Ману» було передбачено, що угода, яка вкладається всупереч закону чи звичаю (ділового обороту) не може мати юридичної сили навіть, якщо буде доведена. Пунктом 215 передбачалося, що найманий працівник, який з гордоців не виконує своїх обов'язків, буде оштрафований на 8 крішнал без збереження заробітної плати. Проте (згідно з пунктом 216) працівник, який не виконує обов'язків через

стан здоров'я, але після одужання повертається до роботи – зберігає свою заробітну плату навіть за умов тривалої відсутності [16].

Варто зазначити, що трудові відносини завжди були у формі залежного підпорядкування біднішого заможнішому. Залежний селянин – серв – у Франції зник ближче до 14 століття. Натомість виникли ті, що платили грошову ренту. Згодом селяни платили основну масу податків та відбували повинність у феодала [9, с. 84-86]. В Англії у 1823 році було дозволено створювати професійні спілки для робітників. Вони сприяли допомозі у випадку хвороби, втрати працездатності, захисту від підприємців, укладенню договорів із підприємствами.

2.2. Соціальні (пільгові) категорії населення та соціальна політика

Законами Ману пунктом 394 главою 8 передбачено, що в давній Індії сліпі, не дієздатні, які потребують допомоги при пересуванні, 70-ти річні не повинні сплачувати податки королю. Пунктом 395 передбачені такі категорії: шатрії, хворі, ображені, діти, старі, бідні, а також люди з високим походженням та шановані люди. Усі вони повинні мати належне ставлення від короля [16].

В Афінах архонти розглядали справи, які стосувалися поведінки з батьками, ставлення до сиріт та їх майна, поведінки із спадкоємницею, звинувачення у божевільні, опіки та піклування, вагітних вдів [12, с. 26-27].

У давні часи мало місце проведення соціальної політики. У давньому Єгипті, де за фараона Бокхоріса було заборонено єгиптян робити рабами, створювалися державні в'язниці, до яких потрапляли раби за різноманітні злочини [12, с. 13, 15]. Звертаємо увагу на те, що їх не вбивали чи піддавали жорстокому побиттю, як було раніше, однак ув'язнювали, що впливало на ступінь смертності. Лікурґ Спартанський запровадив спільні обіди для громадян. При цьому здійснювалася така трапеза за рахунок самих мешканців, котрі повинні були приносити раз на місяць певну кількість борошна, вина, сиру, шовковиці та незначну суму грошей для купівлі м'яса чи риби. Спартанське суспільство у такий спосіб гуртувалося, об'єднувалося та міцніло [12, с. 19]. У стародавньому Китаї політичний діяч, мислитель та реформатор Шан Ян запровадив поділ господарства на окремі та малосімейні, що сприяло розвитку малого виробництва [9, с. 33].

3. Посади та повноваження

Очевидним є те, що розвиток суспільних напрямків із плином часу ставав усе складнішим та технологічнішим, а вплив держави та адміністративний контроль щоразу посилювався. Для виконання різноманітних типів повноважень потрібні були відповідні посадові особи, а інколи і групи таких осіб.

3.1. Посади найвищого (загальнодержавного) рівня

Центральною особою в організації державної влади з давніх часів був король, цар, імператор чи князь. Ключовими та щоденними повноваженнями були питання миру та війни, загальний стан справ, доходи та інше. Як зазначено в пункті 101 глави 7 «Законів Ману»: «Те, що король ще не отримав, хай шукає, щоб отримати за допомогою своєї армії; те, що отримав – хай захищає із належною увагою; що захистив – хай зберігає належними методами; те, що збільшив – хай вільно розподілить між гідними людьми». Монарху важливо було вміти давати відсіч, дотримуватися таємниць та дізнаватися про слабкості своїх ворогів [16].

Особливими повноваженнями були – охорона підданих, опікунство над вдовами, організація суспільних робіт та запровадження заходів для запобігання голоду [9, с. 28-29]. Королю Франків було дозволено видавати закони, виконувати повноваження головного судді, збирати збройні сили, оголошувати війну, укладати мир та керувати військовими операціями [12, с.71]. У Візантії імператор хоч і мав усю повноту законодавчої та виконавчої влади, проте вона все ж була обмежена представницькими органами, зокрема сенатом (синкліт), державною радою (консисторій) та дімами (організацією візантійських міст, котрі виконували політичні, господарські та військові функції) [9, с. 29]. Вже у 17 столітті широкі повноваження короля скріплювалися контра-сигнаційним підписом відповідного міністра. Королі Англії та Франції того періоду, володіючи військовими та зовнішньополітичними повноваженнями, були обмежені чи заблоковані рішеннями очільників урядів [12, с. 145-146, 173, 205].

Незважаючи на це, правителі часто зловживали своїми повноваженнями. Один із найважливіших документів Сполучених Штатів Америки – Декларація про незалежність США від 4 липня 1776 року яскраво зафіксує факти дискримінації та різкого зловживання вла-

дою королем Британії – Георгом III. Зокрема, акцентується увага на: забороні ухвалювати найважливіші закони потрібні для суспільства; після розпуску палати Представників не надавався дозвіл на формування нового складу; запобігання заселенню штатів шляхом перешкоди ухвалення законів про натуралізацію іноземців та ускладнення умов наділення землі; відмова від законів про судову владу; надання військовим стану незалежності та вищості щодо цивільної влади та розквартирування війська; припинення торгівельних зв'язків із рештою світу; перевезення до суду за океан для розгляду вигаданих злочинів; підбурювання чвар між мешканцями та провокація корінного населення; кривда як відповідь на скаргу та інше [3]. Всі ці причини стали поштовхом для активних військових дій та зрештою, здобуття незалежності Америкою.

У своїй діяльності монархи покладалися на найближче оточення. Часто, розв'язуючи державні питання зі своїми помічниками, спершу дізнавалися думку кожного міністра, після чого думку всіх міністрів загалом, але рішення приймалося королем, що зафіксовано п. 56-57 Глави 7 «Законів Ману». Проте вони могли і уповноважувати до здійснення певних функцій. Зокрема, Вайшіям, стану в індійському суспільстві, король наказував торгувати, позичати гроші, обробляти землю чи пасти худобу, а Шудріям – служити двічі народженим кастам, стежачи при цьому за виконанням своїх справ, за тваринами та засобами для пересування, доходами, видатками, копальнями та скарбницями (п.410, п.419 Глава 8 «Законів Ману») [16].

Не забували володарі про привілеї для своїх підданих. Зокрема, в частині С2, п.2 Книги 8 «Кіропедії» згадується, що Вавилонський цар Кір II у різноманітний спосіб показував свою турботу товаришам та солдатам – працював на їхню користь, захоплювався успіхами та співчував мукам. Коли ж приходив час до винагороди, то був свідомий того, що немає більшого подарунку, ніж м'ясо та напої. Жодне ж прагнення догодити правителю не тікало від його очей [8].

Важливими посадовцями (другими після правителя) були візири, архонти, нубанди чи лорди-протектори. Будучи довіреними помічниками правителя, вони відали всім повсякденним державним правлінням. *Візири* в Єгипті займалися справами, котрі узагальнювалися так: «хлібний дім», «золотий дім», «дім виноградарників», «дім рахунку

биків», «військовий дім», «дім жертвоприношення». Друга людина після фараона також отримувала звіти від чиновників; візир виконував судову функцію; був начальником царської скарбниці, здійснював управління царськими роботами [9, с. 9, 16]. В Арабському Халіфаті візири як помічники халіфа були двох видів. Перші із широкою владою – самостійно керували державою від імені халіфа, а другі з вузькою – виконували тільки накази [12, с. 115]. У Стародавньому Вавилоні верховним чиновником був нубанда, котрий займався землеробством, штучним зрошенням, розподілом землі, видачею сільськогосподарських знарядь, управлінням харчовими складами та царською скарбницею, а також до його компетенції належало управлінням палати, яка займалася укладанням договорів [12, с. 94]. У Феодалній Японії наступним після імператора та фактичним управителем справ був – сьогун. Окрім усього, йому належали 47 із 68 провінцій [12, с. 191]. У Середньовічній Англії була посада лорда-протектора (регента), котра передбачала заступництво монарха у період його відсутності чи недієздатності. Проте в 1653 році згідно з документом «Знаряддя управління» лорд-протектор набув значно ширших повноважень. Варто зазначити, що це був період узурпації влади Олівером Кромвелем і розширення повноважень стало логічним продовженням історичних подій із дещо суб'єктивним характером. Все ж він здійснював такі повноваження: видавав укази, викликав до суду, вручав звання, призначав посадових осіб, здійснював помилування, керував поліцією та військами, в його віданні були міжнародні відносини з іноземними королями, окрім того, він затверджував акти, прийняті парламентом [5].

У період Нового часу виникають посади звичайних державних службовців, повноваження яких вирізняються високим ступенем юрисдикції. Їх можна порівняти тільки із повноваженнями помічників правителів у найдавніші часи. Зокрема, до таких службовців варто віднести комісарів Франції (18-19 століття). В армії вони могли усувати з посад генералів, замінювати їх, брати на себе командування. У департаментах – вимагати звіту від місцевої ради; усувати посадових осіб, навіть на зборах адміністрації; здійснювати реквізицію продовольства в селах, що призводило до повстань [12, с. 173]. У Португальській колоніальній імперії (колоніях Латинської

Америки) у 18 ст. вища влада належала віце-королю чи генерал-капітану. Їм підпорядковувалися губернатори провінцій, а також керівників міст та сільських округів (корехідори та алькальди). До їхніх повноважень належало: призначення генералів провінцій; призначення інших чиновників; розпорядження скарбницею; командування збройними силами; видача загальнообов'язкових розпоряджень; нагляд за адміністративним апаратом; здійснення судових функцій. Вони звітували тільки перед королівським урядом [9, с. 524-525].

Існували не тільки одноосібні чиновники найвищого рівні, але також і колегіальні органи виконавчої влади, котрі функціонували при монархові або тогочасному парламенті. Ці органи варто вважати попередниками сучасних урядів та адміністрацій президентів. Наприклад, у Стародавній Греції законодавчі функції виконували Народні збори, котрі обирали колегію стратигів, яка складалася із 10 членів. Колегія займалася питанням армії та флоту. У її віданні була внутрішня та зовнішня політика, скарбниця, підготовка питань для винесення на народні збори [12, с. 49], [9, с. 48]. У феодалній Англії за Генріха I створено Королівську раду. До цього органу входили судді, юстиціарії, канцлер, скарбник, великі феодали. Рада займалася судовими справами, виконувала адміністративні та фінансові функції [9, с. 99]. У кінці 18 століття в Австрії у період правління Йосипа II створено придворну австрійську канцелярію. Очолював цей орган канцлер. Придворна канцелярія здійснювала виконавчі функції. Трохи згодом з неї було виокремлено Міністерство закордонних справ [9, с. 143-144].

Класичний повноцінний *апарат президента* держави утворився тільки в 20 ст. в США. Сюди належали: спеціальні представники президента, Рада безпеки, адміністративно-бюджетне управління, Рада з якості природного середовища, Управління з розробки політики, Управління науково-технічною політикою, Економічна рада, Адміністративне управління, міністерства та адміністративні відомства [12, с. 257]. Інститут президента Америки є частиною виконавчої влади, а президент є її керівником, тож деякі повноваження апарату та уряду цілком можуть переплітатися між собою. Чиновницький апарат, який наповнював колегіальні органи виконавчої влади буде розкритий у наступному критерії.

3.2. Адміністративні призначення та виконавчий апарат

У 19 столітті були створені теорії диференціації та спеціалізації. Їхніми засновниками стали німецький соціолог Макс Вебер (диференціація) та англійський філософ Герберд Спенсер (спеціалізація). Теорія диференціації розкриває державотворчі процеси, в яких повноваження правителя розмежувалися між його помічниками чи іншими державними службовцями. Розмежування повноважень зумовлювалося зростанням кількості сфер суспільного життя, які потребували адміністративного регулювання [6, с. 445]. Систематичне виконання повноважень переросло у процеси спеціалізації – коли групи осіб виконували виключно одне повноваження, але на професійному, кваліфікованому рівні [1, с. 292]. Такі зміни сприяли інтенсифікації та оптимізації державних і суспільних процесів.

Втім, слушно зазначити, що європейські науковці узагальнили досвід, та все ж не були першими, хто описав зміст згаданих процесів. Ксенофонт – давньогрецький історик, письменник, політичний та військовий діяч, описуючи правління Вавилонського царя Кіра II (Кіропедія – С 2.5.), зазначав: *«Це не можливо, щоб одна людина, виконуючи багато робіт, була в усьому вмілою. У великих містах, коли є попит на кожну окрему річ, єдине ремесло може забезпечити потребу в засобах для існування (ремісника – Я.Я.), навіть частина цього ремесла. Є виробники взуття, які роблять товар тільки для чоловіків, а є такі, що роблять товар тільки для жінок. Є ремісник, який живе з того, що жиєває взуття, а інший – його підрізає, третій – формує верхній шар, а четвертий з'єднує частини разом»*. Це процес диференціації, який продиктовано економічним розвитком великих тогочасних міст.

Очевидно, що людина, яка виконує тільки прості завдання – буде робити їх краще. У такий спосіб відбувається зародження процесу спеціалізації. Ксенофонтом він ілюструється так: *«Догляд за будинком повинен мати ті самі підходи. Якщо тільки одна людина заправляє ліжку і сервірує столи, і заміщує тісто, і готує різноманітні страви, то вона повинна робити речі по чергові і цьому немає ради. Якщо ж закип'ятити воду, запекти м'ясо, тушкувати рибу, запекти рибу, приготувати хліб і то не весь, а тільки один із видів – це буде робити окремий кухар для кожного завдання, то очевидним, я гадаю, є те, що кожний вид роботи буде виконаний за найвищими стандартами*

досконалості» [8]. Пунктом 13 книги 8 цієї ж праці Ксенофонта описано спостереження царя Кіра стосовного того, якщо він буде особисто займатися різноманітними справами, то ніколи не зможе слідкувати за безпекою всього. У пунктах 14 та 15 описано витoki формування адміністративної ієрархії на фоні зазначених процесів: *«Кір згадав, як капітани десятих керували десятима командирами..., ... а ті керували капітанами – тисячними, а ті капітанами – десяти тисяч і в такий спосіб навіть при сотні тисяч жодний військовий не залишався без керівника, і коли генерал бажає, щоб виконувалися дії його підлеглими, одного наказу для капітана десяти тисяч цілком вистачало».* *«У такий спосіб Кір керував своїми фінансами та тримав свої департаменти разом; ... шляхом наради між кількома офіцерами він міг тримати всю систему під контролем та мати більше часу для дозвілля, ніж управителі одного господарства або корабля»* [8]. Саме такими міркуваннями та публічновладними процесами і відбувалося формування державного апарату. Окрім фінансового напрямку, були також інші посади по всій вертикалі виконавчої влади.

3.2.1. Ієрархічність виконавчої влади

Згідно із Законами Ману (п. 120 Глава 7) особистий сановник царя повинен наглядати за селянами та їхніми приватними справами. Місцевий призначенець відрізняється високоповажністю та грізністю, виглядає «ніби планета між зірками». Такий староста одного села повідомляв керівнику 10 сіл, а той керівнику 20 сіл. Керівник 20 сіл звертався до управителя 100 сіл, а останній особисто до управителя тисячі сіл [16]. Край поділявся на провінції, котрими керували царевичі та на округи, якими керував окружний призначенець. Наведена традиція, між іншим, залишилася багаторічною. Змінювалися тільки назви керівників. Франки, наприклад, мали перших графів, котрі керували округом та герцогів, котрі керували кількома округами [12, с. 33, 73]. Такими, зрештою, є витoki сучасного місцевого самоврядування та територіального розподілу, котрі засновані на ієрархічному формуванні та адміністративному призначенні.

Використовуючи ретроспективний метод дослідження, можна виокремити наступні адміністративні посади та повноваження в державному правлінні. У Стародавньому Єгипті чиновницьким апаратом вівся облік усього державного господарства, здійснювалося управ-

ліній царськими угіддями та складами, було командування поліцією та здійснення суду [9, с. 16]. У Стародавній Індії адміністративні функції були пов'язані із кастовим розподілом: брахмани, будучи найвищою кастою, тлумачили закон та давали поради представникам інших варн; кшатрії – виконували функції державного управління, несли військову службу та охороняли підданих; вайшії – пасли тварин, розбиралися у вартості коштовностей та інших товарів [12, с. 31-32]. У Стародавньому Вавилоні, як вже згадувалося, господарським життям міста займалися нубанди. Машкіми – податкові інспектори, працівники фінансово-податкового відомства. Адміністративну, фінансово-податкову та судову функцію також виконували лугалі, котрі раніш були самостійними правителями територій – петесі [12, с. 24]. Царі також мали особливих службовців, які займалися лихварством та торгівлею – тамкар. Тамкарі мали своїх підданих шамалумів, які виконували їхні доручення [13, с. 6-8].

У Стародавній Греції, як зазначалось, центральні адміністративні функції виконував архонт, проте згодом архонтів стало дев'ятеро. Першим архонтом був епонім – розглядаючи справи громади, скеровував їх до юрисдикції вищих органів. Другий архонт – базилей (базилевс) – наглядав за релігійними справами, містеріями, Діонісіями, слідкуючи за моральністю жерців, міг притягти до відповідальності за святотатство. Третій архонт – полемарх. Він розглядав справи щодо іноземців та метики, займався похованням тих, хто загинув на війні. Решта 6 архонтів були – фесмофети, котрі здійснювали підготовку справ для суду, керували судовими комісіями, ставили на розгляд питання про заміщення посадових осіб, розглядали скарги на свавілля, питання непридатності закону, питання хабарництва, справи щодо боржників держави, неправдивих свідчень перед архонтом, займалися торгівлею, корисними копальнями та інше. Один із цих шести виконував роль поліції: слідкував за правопорядком, безпекою, таємними зборами та гучними бенкетами [9, с. 40, 47; 9, с. 26-27].

Серед найрозгалуженіших державних апаратів стародавніх часів був апарат Римської Імперії. Центральні народні збори – колегіальний представницький орган влади, що здійснював призначення магістратів на ключові адміністративні посади. Магістрати (чиновники) поділялися на ординарні та екстраординарні. Ординарні магістрати

могли мати вищий або нижчий рівень. Ординарні магістрати вищого рівня поділялися на консулів та преторів. Консули займалися військовими, цивільними та судовими справами, вони могли скасовувати розпорядження інших чиновників. Консулів було двоє, один повинен бути плебеем, а другий патрицієм. Претори здійснювали управління за відсутності консула. Вони мали юрисдикцію у спірних справах. До ординарних магістратів нижчого рівня належали цензори, котрі розподіляли громадян за майновим цензом (що пов'язувалося з формуванням податкових та військових списків), а також контролювали якість робіт, збір податків та мита. Курульні едили здійснювали нагляд за порядком та розглядали суперечки на ринках. Квестори займалися питаннями скарбниці та державними архівами. Вони виконували функції інтендантів у провінціях. До нижчих магістратів також належали допоміжні колегії – групи чиновників, котрі займалися карбуванням грошей та забезпеченням стану доріг. До екстраординарних магістратів належали: диктатор – призначенець із числа консулів у період військового стану, проте не довше ніж на 6 місяців; диктатор мав усю повноту влади; *magister equitum* – начальник кінноти, який був підпорядкований лише диктатору; *praefectus urbi* – правитель міста; згідно з традиціями він останній покидав місто, якщо тому загрожувала небезпека.

Така сукупність чиновників узагальнювалися патриціацькими магістратами. На противагу їм існувала також плебейська магістратура. До неї відносилися: трибуни – представляли інтереси плебсу на народних зборах. Обиралися кількістю 2, а в пізніший період 10 чиновників. Плебейські едили – були допоміжними чиновниками при трибунах, а також виконували функції подібні до едил з патриціацького напрямку [12, с. 26-27; 10, с. 193-194].

У контексті описаного варто акцентувати увагу на тому, що адміністративний апарат тогочасної Римської Імперії, формуючись двома суспільно-державними рухами, мав не тільки адміністративно-ієрархічну, але набув і політичної природи.

У Стародавньому Китаї центральним адміністративним виконавцем був Сян, котрому підпорядковувалися: сима – командувач армією, сикун – начальник землеробства, ситу – займався податково-фінансовими справами. Поступово число управителів зростало, появились

відповідальні за царський палац, скарбницю, судові відомства, а також відомства культу царських предків.

Феодалний Китай також відрізнявся чималою розгалуженістю державного апарату. У той період чиновники були підпорядковані шістьом відомствам, які поділялися на дві групи. До першої належали : лі бу – відомство призначало, звільняло та винагороджувало чиновників за їхні заслуги; ху бу – займалося управлінням податковою системою; лі бу (інша вимова ніж у першого) – відало справами релігії та ідеології, займалося моральними питаннями суспільства. До другої групи належали: бін бу – юрисдикція військових справ; сін бу – судова справа та виконання покарання; гун бу – відомство праці, а також іригаційні споруди, шляхи, Китайський мур. Були відділи, які займалися імперськими указами, вивчали отримані відповіді та доноси [12, с. 42; 9, с. 32, 472-473].

Виконавчий апарат Арабського Халіфату складався з таких чиновників: особа, яка наглядала за чиновниками халіфа; керівники поліції; командир охорони халіфа; завідувач поштою (розвідкою). На місцевому рівні в арабським керівником був емір, котрого призначав халіф. Помічників еміра називали наїби (шейхи), які керували містами та селами тієї території [9, с. 115].

Плин часу та геополітичні події на континенті призвели до спрощення адміністративної системи Європи в середні віки. У Франків (групи племен) не існувало судової, фінансової чи податкової системи. Судочинство натомість здійснювалося на зборах вільних людей, де головував тунгін. Рішення суду здійснювалися – рахімбургами. Вищий щабель чиновницького апарату складався із: майорда – управителя королівськими маєтностями та пізніше головою королівської адміністрації; палацового графа – юридичного радника короля; референдарія – управителя канцеляріями; командувача кіннотою – маршела [12, с. 73-75; 9, с. 82].

У феодалній Англії до вищого чиновницького апарату належали: маршел – командувач військами; канцлер – керівник канцелярії; королівський камергер – управитель при дворі та палаці; зберігач печатки короля. За Вільгельма I Завойовника на чолі графств було призначено шерифів, котрі займалися королівськими податками, судом та адміністрацією. За Генріха I судді, юстиціарії, канцлер, скарбники та великі

феодалаи утворювали Королівську раду, котра виконувала судові, адміністративні та фінансові функції на загальнодержавному рівні. На місцевому рівні ректори, церковні старости, синодсмени та бідли здійснювали нагляд за дорогами та мостами, піклувалися бідними та безпритульними, контролювали обрання посадових осіб, займалися штрафами [12, с. 94; 9, с. 99, 137].

У феодальний період адміністративна система Франції була частиною станово-представницької монархії. Формування цієї монархії почалося за правління Філіпа IV Красивого, котрий вів боротьбу із римським папою та мав необхідність у додатковому фінансовому забезпеченні. Тож у 1302 році він скликав збори для отримання підтримки від духовенства, дворянства та міщанства. Такий з'їзд отримав назву – Генеральні Штати. Тогочасні ж посади були такими: сенешаль – голова королівської адміністрації, котрий підписував документи та командував армією; помічником сенешаля був маршел, а згодом адмірал; конетабель – командувач кіннотою; прево – був керівником округу, до компетенції якого належав збір податків та управління гарнізонами; помічником прево в місті був майор, а в селі – сержант. Суттєво зазначити, що в тогочасній Франції північними округами займалися бальїжі, котрі керували бальями. Окрім адміністративного управління, вони мали справу із правосуддям, податками та штрафами, керували збройними силами. Їхня влада посилилася за період правління Філіпа-Августа. Легісти, займалися правом та звичаями. Домінантну роль легісти із часом перебрали від кліриків, які, окрім релігійних справ, також займалися королівським судом.

У період абсолютної монархії державні секретарі (наближені до короля) виконували функції міністрів, часто у декількох сферах (наприклад, Кардинал Рішельє обіймав 32 державні посади). Це зумовило виникнення заступників державних секретарів. Появилися нові адміністративні позиції. Губернатори формували політику на місцях. Інтенданти – контролювали адміністрацію міста, а також відали фінансовими питаннями, статистикою, банками, підприємництвом, підтримували громадський порядок та інше. Мери міст призначалися королем. З 1667 року до юрисдикції посади генерала відносилося командування спеціалізованими поліцейськими підрозділами – гвардією та судовою поліцією.

Варто зазначити, що ці чиновники не мали належної освіти, не вирізнялися високими моральними якостями. Це впливало на характер збору податків, який часто нагадував військову операцію з використанням поліції та навіть армії. Податкова ж система не була уніфікована [12, с. 79-82; 9, с. 94, 95, 97, 129, 130].

У кінці 18 століття згідно з Конституцією 1791 року виконавча влада належала королю та міністрам. Їхня діяльність обмежувалася законами та процедурою контрасигнації (блокуванням дій короля прем'єром, який також ніс відповідальність). Міністри ж стали підсудними [9, с. 161].

У 19-20 столітті виконавча влада різних країн світу почала набувати сучасних форм – її апарат став значно розгалуженіший, а повноваження складнішими. Цьому сприяв рівень розвитку суспільства, індустріалізація та урізноманітнення суспільних зв'язків.

Після січневого державного перевороту 1868 року в Японії було створено уряд – Державну раду. Вона складалася з 10 старших та 20 молодших державних радників. Уряду підпорядковувалося місцеве самоврядування: фу – столична префектура, кен – адміністративно-територіальна префектура та місцеве управління. Уряд складався із 7 департаментів: зі справ державної релігії, внутрішніх справ, іноземних справ, армії, флоту, юстиції та законодавства. Прем'єр-міністр, маючи значні повноваження, був підпорядкований тільки імператору [12, с. 193-195].

Яскравим прикладом змін у виконавчій владі стала Великобританія в 20 столітті. Поширена практика делегованого законодавства у міжвоєнний період дозволила уряду Британії видавати акти силою закону. Їхня кількість із цих причин різко зросла. На один парламентський акт припадало 15-20 урядових розпоряджень. У 1920-1937 рр. Британський парламент прийняв 70 статутів, а урядові органи видали їх у 20 разів більше.

Відчутні зміни відбулися також у державному апараті виконавчої влади. У 1914 році уряд складався із 21 міністерства, а в 1924 році – із 35 міністерств. Функціонування уряду посилювалося, коли в 50-х роках лейбористська партія розпочала масштабну «націоналізацію». До державного управління перейшли: англійський банк, вугільна та газова промисловість, енергетика, сталеварна промисловість, цивільна авіа-

ція, залізничний транспорт. 30-40% національного прибутку були зосереджені в руках держави, що й призвело до збільшення чисельності урядових структур. Було створено міністерство інформації, паливної промисловості, енергетичної промисловості, цивільної авіації, а також праці, постачання. Розвитку набуло міністерство у справах колоній.

У контексті дослідження варто звернути увагу на міністерство харчування, яке припинило своє існування у 1955 року. Підставою для припинення стало рішення уряду Британії про відміну раціонування м'яса. Міністерство, основні повноваження якого базувалися саме на цьому завданні, просто виконало свої функції.

Від 1914 до 1954 року кількість чиновників зросла в 6 разів. Це знайшло своє відображення і в очевидному податковому навантаженні. Результатом зазначених процесів у поєднанні з інфляцією стало зменшення доходів робітників у 20 разів. Стан справ цієї країни відображався у дихотомії урядового адміністрування та приватнопідприємницького менеджменту [12, с. 295; 9, с. 344, 385-387].

3.2.2. Одна із найважливіших функцій публічної влади – міліарна

Вона існувала від найдавніших зароджень державної організації. У Законі Ману стверджувалося, що армія залежала від військового начальника, контроль підданих належить від армії (пункт 65 глава 7). Проте саме у щоденному віданні короля перебувають питання миру та війни, загальний стан справ, захист – Законів Ману п. 56, глава 7. Пунктами 152-155 зазначалася необхідність пильнувати за справами своїх шпигунів, яких було аж 5 класів, за дружньою чи ворожою поведінкою своїх сусідів, зокрема вчинки тих, хто прагне завоювання [16]. Подібні традиції існували й надалі та були частиною повноважень королів майже в усіх країнах. Однак у період нової та новітньої історії питання захисту та зовнішніх відносин почали бути частиною юрисдикції колегіальних органів влади та законодавчих процесів. Наприклад, Декрет від 25 березня 1793 року про утворення Комітету загальної оборони та громадського порядку, який був виданий у Франції передбачав, що підготовка та винесення на обговорення актів пов'язаних із зовнішнім та внутрішнім захистом республіки є частиною роботи цього ж комітету. У Конституції Німеччини від 1919 року зазначено, що зовнішні відносини, колоніальна справа, організація оборони врегульовується виключно законодавством імперії [13, с. 75, 152].

Управління військами, як і виконавча влада, завжди мало ієрархічну побудову. У Франції в 10 столітті були бальї, які мали вищу військову владу на місцях [13, с. 49]. У стародавньому Китаї командувачем армії був Сима, який підпорядковувалася Сяну [12, с. 142]. В Англії в 17 столітті військову функцію здійснює лорд-протектор [13, с. 68]. Варто також згадати інтеграційні функції. Військове командування, наприклад, у Стародавньому Єгипті могло виконувати функції чиновників. Начальник воїнів керував спорядженням каналів, заступники поставляли каміння для будівництва та перевезення статуй [9, с. 13]. Натомисть у Стародавній Індії управителі селами здійснювали мобілізацію кшатрів [9, с. 28-29]. У Греції набором до війська займалися демархи [12, с. 48].

3.3. Інші напрямки державного регулювання. У юрисдикції адміністративного регулювання стародавнього Вавилону були такі сфери відання: землеробство, штучне зрошення, роздача землі, видача сільськогосподарських знарядь та царська скарбниця. Цим керував нубанда – верховний чиновник міста-держави [12, с. 23-24]. Протягом періоду правління царя Кіра II (п.9 Книги 8 Кіропедія), окрім збирачів податків, фінансових інспекторів, керівників (сучасних міністрів) праці, намісників за господарством були також окремі доглядачі за царськими кіньми та собаками [8]. У Стародавньому Єгипті сільська громадська рада виконувала функції, пов'язані з реєстром актів купівлі-продажу, стежила за станом зрошувальної системи, виконували судові функції щодо сімейних справ та спадщини [12, с. 12]. У Стародавній Індії держава здійснювала нагляд за угодами щодо нерухомості, їй належали незаймані землі та знайдені в землі скарби [9, с. 29]. Освіта також була частиною державного регулювання, проте вона існувала зазвичай тільки привілейованих класів. Король Індії повинен був поклонятися брахманам кожного світанку. Вони були добре обізнані у святих науках та знали політику, тому королю потрібно було прислухатися до їхніх порад (п. 17 глави 7 Законів Ману) [16]. Кір II особисто займався доглядом та тренуванням найближчого оточення, вважаючи це своїм особистим завданням (п.10-11 Книга 8 Кіропедії) [8]. У феодальному Китаї чиновницький апарат поділявся на 9 рангів та 30 класів. Підвищення службовців залежало від кваліфікаційних екзаменів. Ці випробування були єдиним шляхом досягти рівня

правлячої еліти [9, с. 473-474]. Яскравим прикладом реформування освіти на теренах Європи з метою надати її широким масам були нововведення Марії Терезії – ерц-герцогині Австрії у 18 столітті. Ці зміни полягали у впровадженні обов'язкового навчання для дітей від 6 до 12 років незалежно від соціального становища, а також у відкритті нових навчальних закладів та надання доступу до вищої освіти [15; 14, с. 108-111].

Управління царськими палацами, управління скарбниці, судове відання, відомство з культу царських предків було частиною адміністративного управління стародавнього Китаю [9, с. 32]. Народні збори Стародавньої Греції, окрім вирішення питань війни та миру чи хід військових дій, також займалися боротьбою з епідеміями [12, с. 46]. У феодальній Німеччині в 12-13 столітті, яка відрізнялася своєю роздробленістю, прагненнями монархів було врегулювати: безпеку доріг, стабільну монету, скасувати внутрішні мита, припинити міжусобні війни та встановити єдність країни [9, с. 113]. Згідно з Конституцією Німеччини від 16 квітня 1871 року імператорським законодавством були врегульовані такі відносини: свобода пересування, право на громадянство, паспорти, іноземці, поліція, ремесла, страхування, колонії та переселення на не німецькі території, митне та торгівельне право, міра, вага, монети, випуск паперових грошей, які мали гарантовану цінність, банкова справа, патенти та винагороди, охорона приватної власності, торгівля, мореплавство, консульські представництва, залізниця, водні та сухопутні шляхи, пошта та телеграф, армія та військовий флот, а також цивільне та кримінальне судочинство [13, с. 116]. У період 19- 20 століття уряд Пруссії керував ремеслами, професійними спілками, санітарними та ветеринарними службами [12, с. 300]. Уряд Японії в 19 столітті в своєму віданні, окрім внутрішніх справ, іноземних справ, законодавства, мав також армію, флот, юстицію та справи державної релігії [12, с. 193]. Виконавча влада Сполучених Штатів Америки в новітній період у своєму віданні мала спеціального представника з торгових відносин, раду безпеки, адміністративно-бюджетне управління, Раду з якості навколишнього середовища, розробку політики, науково-технічну політику, економічну раду, адміністративне управління, інші міністерства та відомства [12, с. 249].

Економіка також завжди була частиною адміністративного управління та суспільного життя. Пункт 56, глави 7 Законів Ману передбачав, що саме король зі своїми помічниками повинен вирішувати питання доходів та освячення своїх здобутків щодня. Пунктами 4-7 глави 8 давньоіндійського закону зазначено справи, які вирішує суд. Багато з них мають економічний характер, зокрема: несплата боргу, депозити та застава, продаж без права власності, суперечки між партерами, повернення подарунків, несплата заробітної плати, не виконання угод, анулювання продажів та покупок, розподіл спадщини, азартні ігри та ставки [16]. Ще у Вавилоні, та в Стародавньому Китаї скарбницею займалися тільки наближені до правителя службовці [12, с. 23-24; 9, с. 32]. Однак варто сказати, що одноосібне розпорядження державними коштами не завжди було збалансованим. У Німеччині в 1665 році, коли обов'язки генерального контролера фінансів виконував Жан-Батист Кольбер, 5,5 млн лір було витрачено на килими, мереживо, шовкову промисловість та 2 мільйони дотацій на суконну промисловість. За 23 роки управління щороку відкривалося дві королівські мануфактури. З одного боку, ці витрати позитивно вплинули на розвиток моди та промисловості, проте вважаємо їх більше суб'єктивним рішенням, ніж тенденцією часу.

Держава часто займалася питаннями їжі. Це був ефективний спосіб взаємодії із населенням. Візири Стародавнього Єгипту здійснювали управління «хлібним домом» та «домом виноградників», так само як і нубанди Стародавнього Вавилону здійснювали управління харчовими складами. Інколи встановлювалася державна монополія на окремі товари. Наприклад, у Стародавньому Китаї це стосувалося солі та вина, а в Японії рису [9, с. 9; 12, с. 23-24, 42, 192]. Як вже було зазначено, Англія у 18 столітті намагалася вплинути на економіку та суспільство Америки через встановлення не вигідних умов виготовлення або реалізації цукру, кукурудзи та чаю [12, с. 155, 249].

3.4. Державний контроль

Огляд державного контролю варто починати із врегулювання державних зовнішньополітичних відносин. Питання війни та миру були першочерговою юрисдикцією королів, проте виконували її послы. Згідно із Законами Ману посланець мав бути вірний, чесний, здібний, мати гарну пам'ять, добре знати належний час та місце для дії,

відрізнятися своєю вродою, безпристрасністю та красномовством, а його професіоналізм повинен був перегукуватися з мистецтвом. Зокрема, пунктом 67 цього ж закону передбачено, що посланець зобов'язаний досліджувати вирази облич, жести та дії іноземних королів через жести та дії їхніх радників, а також відкривати свої прагнення між цими підданими. До його компетенції належало самостійне формування та розлучення союзників, виконання справ, через які королі об'єднуються чи розходяться (пункт 64, 66, 67 глава 7) [16].

Ще однією функцією на міжнародному рівні був аналіз відносин воюючих країн. Про це згадується у Великій Хартії Вольностей 1215 року. Пункт 41 передбачав, якщо купці із території, що воює проти Англії з'являться на англійській землі, то мають бути затримані без шкоди для їх тіла та майна. Це триватиме доти, поки не буде встановлено, як поведуться із англійськими купцями на ворожій землі. Якщо купці в безпеці, то й іноземці будуть у безпеці [2].

Згідно з "Інструментом управління" 1653 року (стаття 5) саме англійський лорд-протектор здійснював управління відносинами щодо утримання та зміцнення добросусідства з іноземними правителями. Йому належало право вести війну та затверджувати мир зі згоди ради. Це повноваження залишається невід'ємним повноваженням більшості сучасних правителів [5].

Внутрішньодержавний контроль здійснювався завжди на двох рівнях – місцевому та загальнодержавному. Ключові контрольні функції на місцях виконували старости сіл. Пункти 115 та 116 глава 7 Законів Ману акцентують на тому, що сільський староста повинен сам повідомити про злочини, вчинені у селі керівнику 10 сіл. Згідно з пунктом 118 староста збирав від селян щоденну провізію (харчі та напої) для царя [16].

Вся територія Стародавньої Греції поділялася на філи. Філи поділялися на тритії, а тритії – на дели. Демархи були очільниками дел. Вони вели запис вільно народжених, під їхнім наглядом був також відбір до ради (Гелії) [12, с. 48].

У Стародавньому Єгипті управління землями сільської громади здійснювалося ксерпом, тобто сільським старостою. Хоча вся земля належала фараону [9, с. 17]. Натомість громадська рада села, викону-

ючи адміністративні функції, окрім іншого, здійснювала контроль за станом зрошувальних систем [12, с. 12].

Контроль та регулювання майнового стану населення - це один із найдавніших видів впливу публічної влади на суспільство. Як в Стародавній Індії, так і у Вавилоні були призначені особливі посадовці, які контролювали діяльність селян та ремісників [12, с. 23-24]. Згідно із Законом Ману такий нагляд повинен був виконуватися особистим призначенцем царя (п.п.81 та 120 глава 7), який вирізнявся своїм розумом в інспектуванні населення. У період правління Ямоса II мешканці єгипетського царства були зобов'язані щорічно повідомляти обласному начальнику про всі свої засоби до життя, обґрунтовуючи їхню законність [9, с. 14].

У наведеному типі контролю за багато століть змінювалися тільки методи ведення, підходи, напрямки, але не зміст. Останній завжди полягав у перевірці матеріального надбання та супровідних складових. Наприклад, згідно з "Актом про заохочення та регулювання торгівлі і промисловості англійської республіки" 1650 року було створено особливу комісію. До її юрисдикції належало: встановлення розмірів податків та мита; контроль статусу різноманітних торговельних компаній; контроль за дотриманням правил ведення торгівлі та інше [12, с. 141].

На загальнодержавному рівні. Контроль за виконанням особистих доручень, нагляд за тваринами та засобами для пересування, за доходами, видатками та скарбницею були одними із щоденних обов'язків правителів Стародавньої Індії.

Варто зазначити, що саме королю належало один раз на 6 місяців перевіряти всі міри та ваги, які повинні бути встановлені правильно (п. 104 та п. 119 глава 8 Закони Ману) [16]. Цей обов'язок знаходить своє відображення у регулюванні питання міри та ваги вищих органів влади в сучасних державах.

Не менш важливим різновидом контролю був нагляд за чиновниками та адміністративним апаратом. Справи старост у Стародавній Індії, які стосувались їхніх занять перевірялися окремим міністром, який призначався правителем. Цей керівник щодо всіх справ в окремому місті особисто відвідував локальну адміністрацію (старост та інших чиновників), чітко досліджуючи їхню діяльність. До його ком-

петенції належало навіть повноваження призначати шпигуна для кожного працівника (пп. 120, 122 глава 7 Законів ману) [16].

У Стародавній Греції та в Афінах існували ради (Буле та, відповідно, Притани) як частини парламентського інституту, котрі перевіряли владу, розпорядження чиновників, стежили за виконанням існуючих законів та за діяльністю посадових осіб [9, с. 47; 13, с. 24].

У період феодальної Англії ректори, церковні старости, синодсмени та бідли контролювали обрання посадових осіб [9, с. 137].

В Англії в 13 столітті згідно з п. 48 Великої Хартії Вольностей існували збори 12 присяжних лицарів. Вони проводили розслідування та на його основі могли цілковито ліквідувати існуючі звичаї, що стосувалися королівських лісів та інших місць. Такі звичаї більше ніколи не поновлювалися [13, с. 66]. Це приклад особливого контролю за тогочасними суспільними правилами поведінки.

Із розвитком адміністративної системи контроль за чиновницьким апаратом набув персоналізованого характеру. Згідно з Конституцією Сполучених Штатів Америки 1787 року – розділ 2 статті 2 – Президент може вимагати від головних посадових осіб кожного виконавчого департаменту письмову думку із будь-якого питання, що має відношення до їхніх службових обов'язків [13, с. 83; 7].

Доречно також згадати про інші сфери контролю, які відрізнялися своїми крайнощами та суворістю.

У Японії за періоду феодалізму кожний крок громадянина був визначений урядом. Заборонялося вживати рис, носити шовк та полотняну одягу. Навіть витрати на весілля або похорони не могли перевищувати певної суми коштів [12, с.192].

Франція у період абсолютизму, запроваджуючи королівські ордонанси про торгівлю та морську торгівлю, також регламентувала діяльність цехів та купців. Під суворим контролем опинилася технологія виробництва. Це стосувалося виду сировини та її розробки, процесу виробництва та якості товару. Ці зміни вплинули на економічний розвиток тогочасної Франції, ставши його гальмом [9, с. 87].

У період буржуазної Англії у середині 17-19 століття суконна промисловість також підлягала контролю. Це стосувалося кількості учнів та підмайстрів, яка була обмежена двома-трьома. Сукно повинно було виготовлятися із певною якістю, мало мати визначену ширину та

добротність. Визначеним способом було виготовлення волокна, його фарбування, згорнення у сувої. На базарах та ярмарках виробу сукна стояли у певному визначеному ряді. За виробництвом стежив цілий чиновницький апарат [12, с. 137].

Поліція Пруссії за період правління Фрідріха II врегульовувала як спосіб виготовлення товарів, так і час роботи та торгівлі, місце запальної лампи в житловому будинку чи господарському приміщенні, кількість пляшок вина на сільському весіллі, розмір приданого для нареченої. Навіть нюхачі кави виявляли імпорتنу продукцію [9, с. 141].

4. Фінанси та податки

4.1 Про формування податку

Формування податкової системи історично переплетено із формуванням організації державної влади. Ці два елементи нероздільно взаємодіяли одне з одним. Формування податкової системи займало тривалий час та мало багато особливостей. Згідно із Законами Ману (пункт 127 глава 7) королівська податкова ставка для торговців залежала від: існуючої ставки купівлі-продажу; тривалості пройденого шляху. У цьому контексті король не повинен був «рубати власного кореня», не стягуючи податків, ані «кореня інших людей» через їхню жадібність. Це зробило б всіх не щасливими (пункт 139). Тому і коригування мита повинно бути постійним та у такий спосіб, щоб обоє – як король, так і працівник отримали належний прибуток (п. 139) [16].

В Англії в 13 столітті згідно з Великою Хартією Вольностей грошова допомога для держави у додаткових розмірах могла стягуватися з народу за таких підстав: за порадою королівства; для викупу з полону; введення в лицарі старшого сина; для першого шлюбу старшої дочки [13, с. 64].

За формою податки могли бути найрізноманітніші: харчові напої, паливо, інше. Ці позиції щоденно збирав від жителів сільський староста (пункт 18 глава 7 закони ману) [16].

В Арабському халіфаті розрізняли такі види податків: харадж – земельний податок; джизія – подушний податок; зак'ят – обов'язкова десятина [12, с. 115].

У феодалному Китаї за династії Цзінь, Тан, Мін, Цін існували такі повинності для селян: цзу – зернистий податок; тiao – податок на продукти домашнього ремесла; юн – трудова повинність [9, с. 470].

У феодальній Японії було проведено податкову реформу. Згідно з нею здійснювався перехід від натурального податку до грошового. Цей податок залежав від розмірів земельної власності [12, с. 194].

Особливою формою податків була власне людська праця. Наприклад, у Стародавній Індії цар змушував ремісників усіх фахів, які живуть своєю працею, виконувати роботу протягом одного дня щомісяця (Пункт 138 глава 7 Закони Ману) [16; 13, с.16]. Із плином століть ця практика не зазнавала значних змін. У феодальній Франції від 14 століття було втрачено інститут залежного селянина. Основна маса селян зобов'язувалася сплачувати грошову ренту. Натомість у буржуазній Англії в 17-19 столітті місцева адміністрація мала право примушувати безхатків виконувати будь-яку роботу [12, с. 83, 147].

Важливим у контексті дослідження є те, що все адміністративне навантаження щодо обслуговування державного податку зосереджувалося на державних працівниках. Це могли бути старости села або численні чиновники. Наприклад, у державі Моголія в Індії у результаті проведення земельного кадастру, який відрізнявся своєю деталізованістю, кожний власник індивідуального господарства повинен був сплачувати ренту. Йде мова про багаточисленні господарства великої імперії. У цьому процесі брали участь тисячі чиновників податкового відомства. Від початків проведення реформи їхня кількість суттєво зросла [9, с. 481].

4.2. Про формування прибутку

Державне регулювання не оминувало також і приватної комерційної сфери. Вплив здійснювався як на ціноутворення, так і на методи ведення бізнесу. Правителі Давньої Індії встановлювали ціни на всі ринкові товари. Згідно із Законами Ману ціни формувалися із врахуванням походження товару, місця реалізації товару, термінів зберігання товару, ймовірних прибутків та витрати (п.401 глава 8) [16].

Із плином століть ця тенденція зазнала розвитку. Згідно зі статтею 1 закону Франції від 29 вересня 1793 року «Про максимум» (регулювання цін) для товарів, які на думку Національного Комітету мали найбільшу цінність, могли встановлюватися найвищі ціни. До такої продукції належали свіже м'ясо, сало, масло, живі тварини, риба солена, вино, горілка, оцет, кедр, пиво, дрова, вугілля та ін. [13, с. 99].

Не тільки ціни на товар, але й прибуток та обіг товару також підлягав контролю. Пункти 140, 142 глава 8 Законів Ману передбачають можливість кредитора отримувати тільки регламентований дохід. Мова йшла про щомісячну 80-ту частину (0,8%) зі 100. 2, 3, 4 чи 5% зі ста кредитор щомісяця міг отримати тільки із дозволу відповідних каст (варн) [16].

У період Нового часу у буржуазній Англії від середини 17 до 19 століття король продавав компаніям монопольне право на торгівлю із компаніями інших країн [12, с. 138]. Окрім цього, був прийнятий акт “Про заохочення та регулювання торгівлі і промисловості англійської республіки” 1650 року, а також навігаційний акт 1651 року, який встановлював, що виключно англійські кораблі та кораблі країн, у яких виготовлено було товари, могли завозити імпорт до Англії, а з 1660 року це застосовувалися також і експорту [12, с. 141-142]. У 1815 році був прийнятий закон, згідно з яким хліб до Англії дозволено було ввозити лише тоді, коли його ціна на внутрішньому ринку була нижчою за 82 шилінги за квартал. Це дозволило англійському землевласнику отримати монопольне становище на ринку [12, с. 147].

4.3. Про штрафи та борги

Матеріально-фінансові зобов'язання є важливою частиною дослідження історичних витоків виконавчої влади. Вони дозволяють краще розгледіти найважливіші акценти суспільного життя того чи іншого періоду, визначити цінні блага для суспільства, ключові контрольні функції та вагомні професії.

У Законах Ману стверджувалося, що покарання керує усіма живими істотами. Воно їх захищає, слідкує за ними, поки ті сплять. Мудре покарання визначається як закон. Якщо воно впроваджено розважливо, то робить людей щасливими, але використання його без розсуду – веде до руйнування (18-19 г.7) [16].

У Стародавній Індії покарання було як для державних службовців, так і для звичайних громадян. Згідно з пунктом 127 глави 7 король міг конфіскувати всю власність тих службовців, котрі відрізнялися злими намірами, брали гроші за прохання та проганяли потребувачих.

Під контролем залишалися сплата мита, час купівлі та продажу товарів, ревізія та звітність товару. Згідно з пунктом 400 особа, яка

здійснює маніпуляції в цих сферах підлягає штрафу, котрий у 8 разів більший за той, від якого намагається ухилитися [16].

На законодавчому рівні захисту підлягали давні професії. Наприклад, згідно з пунктом 215 Законів Хаммурапі у Вавилоні гарантії мав лікар, який людині зробив складний надріз бронзовим ножом та вилікував цю людину – повинен отримати 10 сиклів срібла. Будівельник, який вдало закінчить свою споруду має право на 2 сиклі срібла за кожний сар площі (сар – це 35 м²). Землероби за виконану роботу мають право отримати 8 курру хліба на рік. Наймані землероби, шевці та столяри отримують 5 сиклів срібла, а теслі – 4 сиклі на день [13]. Оплата послуг породжувала проблему матеріального відшкодування, тобто борги.

Сфера ж боргів характеризувалася дихотомією особистої залежності та майнової залежності. Між ними завжди відбувалося своєрідне правове балансування. Плутарх, описуючи реформи Солона, правителя Греції, стверджував, що перший акт, який був виданий царем скасував всі борги та в майбутньому забороняв давати борг "під заклад тіла" [12, с. 21]. Це зробило вплив на рабовласницьке становище тогочасної Греції.

У 13 столітті Велика Хартія Вольностей пунктом 9 заборонила чиновникам захоплювати землі, доходи із неї за борги до того, поки рухомого майна боржника вистачатиме для сплати боргу [13, с. 64]. У період абсолютної монархії у Франції королівським ордонансом було заборонено заставу на основі передачі землі кредиторів [12, с. 87]. Цей крок сприяв стабілізації земельної власності.

Попри це, варто зазначити, що наведені приклади були тільки спробами сформуванню лояльне для громадян матеріально-фінансове законодавство. Із ретроспективного погляду вони зазнавали як злетів, так і падінь.

5. Державні архіви

Ще одним давнім напрямком державного функціонування виконавчої влади було створення архівів. У Стародавньому Вавилоні, виходячи з аналізу Законів Хаммурапі, можна зробити висновок про створення майнових списків для громадян держави. У пункті 18 зазначено, що раб, який втік від свого пана та не називає імені свого пана, має

бути приведений у двір, де його справу повинні вивчати, а його повернути панові [13, с. 5]. Хоч тут немає прямої вказівки на архіви, але "вивчення справи" дозволяє припустити роботу з архівами (перевірку майна господаря чи перевірку наявності заяв про втечу).

Арістотель, описуючи державний лад Афін, зазначав, що громадян, котрим виповнилося 18 років вносили до спеціального списку. Критеріями внесення були: 1) вік; 2) свобода та законність народження [13, с. 23]. В Арабському халіфаті ввели 4 книги, які називалися «дивани» та стосувалися: військової справи, внутрішніх справ, фінансових справ і складання списків чиновників [12, с. 115]. Держава Моголів в Індії запровадила низку реформ. Згідно із земельною на кожного власника, який зобов'язувався платити податки, був створений запис. У цьому записі відображалося податкова повинність та її виконання [9, с. 480]. За веденням усіх архівів стояла робота чималої кількості чиновників, які були спеціально призначені для відповідних завдань.

6. Державні реформи

Як відомо, при зміні державного правління змінюється і спосіб ведення справ. Реформи були невід'ємною частиною розвитку будь-якої держави. Деякі з них ускладнювали суспільний прогрес, деякі запроваджували його, роблячи крок до розвитку.

У стародавньому Китаї за правління Шан Яна було створено єдине законодавство, єдине судочинство, було впроваджено право на заставу землі, купівлю-продаж землі, були скасовані обмеження щодо розмірів наділів, було здійснено також поділ господарств на окремі та малосімейні [9, с. 33].

Феодална Франція у 13 столітті за правління Людовіка 9 (Святого) отримала заборону на судовий поєдинок у межах королівських володінь; дозвіл на оскарження вироків у королівських судах; було розпочато створення найманого війська. Однією з найважливіших реформ стало введення королівської монети, яка була обов'язковою на всій території Франції [12, с. 79]. За правління Філіпа-Августа удосконалення цієї реформи дозволило отримувати прибуток від карбування монет, а також посилилися торгівельні контакти між раніше ізольованими частинами королівства [9, с. 96]. Вважається, що наведене впровадження стало авангардом французької буржуазної нації.

Слушно зазначити, що інколи успішні та позитивні реформи могли отримувати неабиякий суспільний супротив. Яскравим у цьому аспекті є приклад Данії у 18-19 століття. За правління короля Крістіана VII (1766-1808 рік) прем'єр-міністр Й. Струенсе запровадив низку реформ, зокрема: було збудовано королівський палац, театр, лікарні та притулки; міністрам заборонялося роздавати державні посади родичам; спрощеним стало судочинство та адміністративно-управлінський апарат; скасовано цензуру, тортури; зменшено податки, введено фінансові розміри панщини та повинностей селян. Ці успішні реформи були гостро сприйняті тогочасною аристократією, котра все ще мала владу. Вона домоглася звільнення Й. Струенсе, а згодом і його страти. Багато реформ було скасовано, однак не всі. Регресивні дії зазнали супротиву від селян, буржуазії та прогресивного дворянства [11, с. 527].

Японія в 19 столітті зазнала адміністративної реформи. Було створено уряд, який складався з 10 старших та 20 молодших державних радників [12, с. 193].

Одна з найбільших реформ 20 століття була запроваджена законом Сполучених Штатів Америки про відновлення національної економіки від 16 липня 1933 року. Згідно з реформою Конгрес провадив політику, яка сприяла вільному розвитку міжнародної та зовнішньої торгівлі; організації промисловості; спільній роботі різних професійних груп працівників та підприємців; зниженню несправедливої практики у комерційній діяльності; найбільш повне використання наявних виробничих потужностей. Реформа також сприяла уникненню обмеження у виробництві, підвищенню купівельної спроможності населення і покращенню умов праці [12, с. 123].

Наведені реформи – це приклад упровадження, яке дозволяло позитивно вплинути на темпи суспільного розвитку. Також ці реформи ілюструють вплив державної влади на сфери суспільного життя в історичному експерсі.

7. Висновки

Організація державної влади, особливо у період радянського правління, часто характеризувалася «машиною для насильства». Безумовно такі міркування були не безпідставними, особливо якщо згадати про збір податків 17 століття у Франції, який був більше схожий

на військову операцію, ніж на звичайне виконання адміністративних функцій. Існують також інші приклади з різних історичних епох, коли держава зловживала своїми повноваженнями та порушувала недоторканність людини.

Незважаючи на це, описане все ж не було закономірністю. Правителі часто робили поблажливі кроки для населення, зокрема варто згадати про цінність “Циліндра Кіра II”. Цей добробут народів також тривав не один рік та навіть не один десяток років.

В організації будь-якої державної влади первинним є *суспільство*, тобто сукупність людей, котрі об'єднані найрізноманітнішими зв'язками: сім'я, мова, територія, рід занять та багато іншого. Люди вирізняються своїми знаннями, вміннями та навичками, які дозволяють їм займатися винятковим родом діяльності. До напрямків діяльності належали первинно мисливство, землеробство та тваринництво, а пізніше ковальство, теслярство, ткацтво, торгівля, медицина, писарство, архітектура, скульптура та художня сфера, ворожбицтво (містєрія), пивоваріння, видобування корисних копалин, виготовлення товарів із руди та багато іншого. Втім, саме ремесло не могло забезпечити повноцінний добробут та харчування. Користь для суспільства та зиск власнику створювали саме економічні умови. Обіг товару здійснювався через бартер (обмін), матеріально-фінансові операції та власне торгівлю. Останню з давніх часів збалансовували адміністративно, оскільки ціни на один товар та його виробництво не могли критично ускладнювати реалізацію іншого товару.

Характерним аспектом для організації суспільства були *пільгові верстви населення*, котрі потребували особливих умов життя. До цієї категорії належали: незрячі, недієздатні, люди пенсійного віку, які потребували догляду, батьки, бідні, діти, сироти, вагітні, жінки-удови, чоловіки яких загинули на війні та багато інших. Всі ці вони потребували особливої допомоги та підтримки, яку могли отримати тільки від держави.

Маси людей для *забезпечення належної життєдіяльності* також потребували захисту від нападів ворожих військ чи розбійників; соціальної згуртованості; справедливого вирішення конфліктів; ефективних рішень для комплексних питань, для ілюстрації: будівництво доріг, мостів, подолання епідемій, встановлення однієї міри та

ваги, карбування та використання монет, ведення переліків (списки, архіви) та інше.

Ці виклики стають підставою для створення організації, котра могла б вирішувати різноманітні складнощі суспільних відносин. Такою організацією стала держава, яка приймала управлінські рішення.

Збалансованість торгівлі, врегульовувалося через *формування прибутків*. Адміністративне встановлення цін базувалося на походженні товару, місці його реалізації, термінах зберігання, ймовірних прибутках та супровідних витратах. Урегулюванню підлягали також самі прибутки, їхній обсяг, право на торгівлю та інше.

Особливий характер мали *податки*. Їх формування залежало від ставки купівлі-продажу, тривалість пройденого шляху, витрати на їжу та охорону товарів. Стягнення могли здійснюватися в різний спосіб (за порадою королівства, для викупу із полону) та в різних формах: через харчі, напої, паливо. земля, зерно, подушний податок, обов'язкова десятина, трудова повинність (наприклад, кожний ремісник один раз на місяць повинен виконувати роботу для короля).

За неналежне виконання обов'язків *сплачувалися штрафи та відбиралися борги*: конфісковувалася власність (навіть для службовців), сплачувалося за митні порушення, за порушення звітності. Боргами та штрафами захищалися трудові права лікарів, будівельників та інших ремісників.

З метою належного обліку також велися *архівні записи*: майнові списки, переліки громадян, військовий облік, фінансовий облік, чиновницькі списки, списки боржників та інше.

*Повноважень чиновників в *управлінській діяльності* можна розмежувати за трьома функціями: охоронна, регулятивна та контрольна.

До охоронної функції належали: військовий захист держави, управління армією, здійснення безпеки шляхів, безпека торгівлі, забезпечення гарантій найманих працівників (особливо шанованих професій) та кредиторів, громадський порядок, безпека привілейованих класів, царського двору та інше.

До регулятивної функції належали: організація міжнародних зв'язків, організація внутрішньої політики, управління доходами, робота з пільговими категоріями населення, суспільні роботи. запобігання голоду, епідеміям, виконання судових повноважень (зокрема, відання справами громад та їх перенаправлення, розгляд справ щодо хабар-

ництва), здійснення обліку господарств, управління товаро-грошовими відносинами (лихварство та торгівля), управління релігійними справами, формування правил поведінки та їх тлумачення, інше.

До контрольної функції належали (на загальнодержавному рівні): контроль за тваринами, засобами для пересування, скарбницею, міри та ваги, чиновницький апарат (зокрема, обрання та звільнення чиновників), контроль за звичаями, торгівля та виробництво товарів, час роботи, а також вживання їжі та носіння одягу, інколи навіть запалювання лампи та кількість вина на весіллі.

На рівні місцевого самоврядування: злочини вчинені в селі чи місті, провізія для царя, народжуваність, відбір до народних рад, управління землями села, стан зрошувальних систем, контроль за діяльністю селян, ремісників та їхніх засобів для життя.

Упродовж віків ці повноваження зазнавали *різних реформ*. Численні зміни були відображені у: формуванні єдиного законодавства, організації судочинства, підходах до земельних відносин (зокрема торгівля та застава землі), розподілі господарств. Шляхом реформ створювалися наймані війська, вводилася королівська монета, збільшувалася або зменшувалася чисельність чиновницького апарату, врегульовувалася зовнішня та внутрішня торгівля, організація промисловості, зменшувався прояв недоброчесності у комерційній діяльності. Стабільними залишалися тільки ті елементи публічної влади, які були збережені зусиллями та прагненнями цілих поколінь.

Таким чином, можемо чітко проілюструвати міркування згідно з яким держава докладає, хоч інколи й надмірних (необґрунтованих), зусиль для управління суспільством, збираючи податки та контролюючи діяльність звичайного населення численною кількістю чиновників. Однак державний організм також збалансовує межі торгівельних можливостей ремісників, захищає національного виробника – стежить за імпортом товарів; сприяє життєдіяльності мало захищених верств населення – підтримує сиріт та людей з особливими потребами. Для такого служіння держава завжди мала необхідність у ресурсах, потребу в судовому та адміністративному інструменті впливу. Використанням зазначеного забезпечувалася, хоч і хитка, проте рівність і справедливість; уможливлювалося існування держави в умовах її часу; створювався фундамент для сучасних стандартів виконавчої та публічної влади загалом.

Список літератури:

1. Безродний Є., Ковальчук Г., Масний О. Світова класична думка про державу і право. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 399 с.
2. Білоцерківський В. Велика Хартія Вольностей (переклад). *Поетичні майстерні*. URL: <http://maysterni.com/publication.php?id=107962>. (дата звернення: 05.11.2025).
3. Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки . Громадська освіта : Декларація від 04.07.1776. URL: <https://osvita.khpg.org/index.php?do=print&id=946555693> (дата звернення: 05.11.2025).
4. Декларація про права людини та громадянина від 26 серпня 1789 року. *Конституанта*. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2011/02/1789.htm> (дата звернення: 05.11.2025).
5. Знаряддя управління від 13 грудня 1653 року (витяг). *LawBook*. URL: <https://lawbook.online/gosudarstva-zarubejnogo-pravo/dokument-znaryaddya-upravlinnya-grudnya-1653-63721.html> (дата звернення: 05.11.2025).
6. Класики політичної думки від Платона до М. Вебера. Пер.з нім. Київ : Тамдем, 2002. 584 с.
7. Конституція Сполучених Штатів Америки : Конституція від 17.09.1787. URL: [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/83/Constitution_of_the_United_States_\(Ukrainian_language\).pdf](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/83/Constitution_of_the_United_States_(Ukrainian_language).pdf) (дата звернення: 05.11.2025).
8. Ксенофон. Кіропедія. Наука про Кіра. Переклад Генріха Дакінса. 2009. URL: https://www.gutenberg.org/files/2085/2085-h/2085-h.htm#2H_4_0011 (дата звернення: 05.11.2025).
9. Макаруч В. С. Загальна історія держави та права зарубіжних країн. Навчальний посібник. Київ : Атіка, 2004. 615 с.
10. Підопгоро С. О., Харитонов Є. Римське право: підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
11. Тищик В. С. Історія держави і права зарубіжних країн. Новий час (XVII ст. – 1918 рік): навчальний посібник. Львів : Світ, 2013. 752 с.
12. Шевченко О. Історія держави і права зарубіжних країн. Навчальних посібник для студентів юридичних вузів та факультетів. Київ : Олан, 2001. 307 с.
13. Шевченко О. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія для студентів юридичних вузів та факультетів. Київ : Вентурі, 1995. 305 с.
14. Юсип-Якимович Ю. Історія Словаччини. Ужгород : Гражда, 2009. 288 с.
15. Empress Maria-Theresa. *History of Western Civilization II.* URL: <https://web.archive.org/web/20210606142155/https://courses.lumenlearning.com/suny-hccc-worldhistory2/chapter/empress-maria-theresa/> (date of access: 05.11.2025).
16. The laws of Manu. George Bühler, translator sacred books of the East. 25th ed. URL: <https://www.sacred-texts.com/hin/manu.htm> (date of access: 05.11.2025).

References:

1. Bezrodnyi, Ye., Kovalchuk, H., & Masnyi, O. (1999). *Svitova klasychna dumka pro derzhavu i pravo* [World classical thought on the state and law]. Yurinkom Inter.

2. Bilotserkivskiyi, V. (2015). *Velyka Khartiia Volnostei (pereklad)* [Magna Carta of Liberties]. Poetychni maisterni. <http://maysterni.com/publication.php?id=107962>
3. Deklaratsiia nezalezhnosti Spoluchenykh Shtativ Ameryky [Declaration of Independence of the United States of America]. Hromadska osvita, Deklaratsiia (1776). <https://osvita.khpg.org/index.php?do=print&id=946555693>
4. Deklaratsiia pro prava liudyny ta hromadianyna vid 26 serpnia 1789 roku [Declaration of the Rights of Man and of the Citizen of August 26, 1789]. (b. d.). Konstytuanta. <https://constituanta.blogspot.com/2011/02/1789.htm>
5. *Empress Maria-Theresa*. (b. d.). History of Western Civilization II. <https://web.archive.org/web/20210606142155/https://courses.lumenlearning.com/suny-hccc-worldhistory2/chapter/empress-maria-theresa/>
6. *Klasyky politychnoi dumky vid Platona do M. Vebera* [Classics of political thought from Plato to M. Weber] Per. iz. nim.(2002). Tamdem.
7. Konstytutsiia Spoluchenykh Shtativ Ameryky [Constitution of the United States of America], Konstytutsiia (1787) (SShA). [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/83/Constitution_of_the_United_States_\(Ukrainian_language\).pdf](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/83/Constitution_of_the_United_States_(Ukrainian_language).pdf)
8. Ksenofon. (2009). *Kiropediia.Nauka pro Kira. Pereklad Henrikha Dakinsa* [Cyropedia. The Science of Cyrus. Translated by Henry Dawkins]. https://www.gutenberg.org/files/2085/2085-h/2085-h.htm#2H_4_0011
9. The laws of manu george bühler, translator sacred books of the east (25-te vyd.). (b. d.). <https://www.sacred-texts.com/hin/manu.htm>
10. Makarchuk, V. S. (2004). *Zahalna istoriia derzhavy ta prava zarubizhnykh krain. Navchalnyi posibnyk* [General History of the State and Law of Foreign Countries. Textbook]. Atika.
11. Pidoprhora, Ye. O., & Kharytonov, Ye. (2009). *Rymske pravo: pidruchnyk* [Roman law: a textbook]. Yurinkom Inter.
12. Shevchenko, O. (1995). *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain: khrestomatiia* [History of the State and Law of Foreign Countries: A Textbook for Students of Law Universities and Faculties] dlia studentiv yurydychnykh vuziv ta fakultetiv. Venturi.
13. Shevchenko, O. (2001). *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain. Navchalnykh posibnyk dlia studentiv yurydychnykh vuziv ta fakultetiv* [History of the State and Law of Foreign Countries. A textbook for students of law schools and faculties]. Olan.
14. Tyshchuk, V. S. (2013). *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain. Novyi chas (XVII st.1918 rik): navchalnyi posibnyk* [History of the State and Law of Foreign Countries. Modern Times (17th Century – 1918): Textbook]. Svit.
15. Yusyp-Yakymovych, Yu. (2009). *Istoriia Slovachchyny* [History of Slovakia]. Grazhda.
16. Znariaddia upravlinnia vid 13 hrudnia 1653 roku (vytiah) [Administrative Instrument of December 13, 1653 (excerpt)]. (b. d.). LawBook. <https://lawbook.online/gosudarstva-zarubejnogo-pravo/dokument-znaryaddya-upravlinnya-grudnya-1653-63721.html>